

LITURGIJA KAO UMJETNOST

Daria Lipovac

studentica II. godine diplomskog studija Teološko-religijskih znanosti

Rad Darije Lipovac "Liturgija kao umjetnost" dio je Završnog rada za stjecanje stupnja prvostupnika Teološko-religijskih znanosti pod nazivom "Umjetnost i liturgija", obranjenog u akademskoj godini 2021./2022. (22. rujna 2022.) na Katoličkom bogoslovnom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu pod mentorstvom izv. prof. dr. sc. Ivana Dodleka, profesora na Katedri filozofije.

Možemo li uopće nazvati liturgiju umjetnošću? Što znači reći da je umjetnost svetkovina i može li ona biti ljepota koja spašava? U tom smislu možemo li ju povezati s liturgijom? Počet ćemo prvotno od samog pojma liturgije; pojma koji je umjetnička cjelina. U njoj, kako čitamo u djelima Ivana Merza: „Suraduju sve umjetnosti te je ona ta koja je djelovala na sve umjetnosti.“¹ Liturgija, prevodeći iz grčkog izvornika, nosi značenje djela koje se tiče svih, zajedničkog djela. Ona je svoj oblik mijenjala počevši od antičke Grčke pa sve do 20. stoljeća kada se opet ta riječ počinje koristiti u liturgijskom pokretu. Gledajući te promjene moglo bi se reći da se time mijenjala i njezina, nazovimo ju tako „umjetnička vrijednost“. Ono što tu osobito treba naglasiti je njezina bitnost. Obrednost, otajstvenost te zajedništvo koji čine liturgiju, vrhunac su kojemu teži djelatnost Crkve. Osim toga, to nije samo Božji čin, nego i ljudski, ali u prožetosti jedne dimenzije s drugom, one Božje s ljudskom, koja je ujedno snaga svagdašnjem životu. Iz toga slijedi i ona religijska slika, kako kaže Galović: „Zadržavanje ‘mitskog sadržaja’ u religiji, prije svega kršćanskoj, omogućilo je povijesti Zapada preuzimanje od mita jednog nadasve važnog vida života i odnosa spram svijeta i božanskoga – sliku i iz nje izvedene druge vidove likovnih umjetnosti.“² Liturgija kao umjetnost mjesto je u kojem se događa preobražavanje svakidašnjeg. Bitno je zato naglasiti kako: „Čovjek iznova pronalazi u liturgiji mjesto ozbiljenja svoje humanosti, a liturgija iznova pronalazi put do čovjeka i njegova iskustva.“³ Kako u svakoj umjetnosti, bilo filmskoj, književnoj, slikarskoj, tako i u liturgiji krije se ono više, ono iza, što smo pozvani otkriti. U svakoj od njih krije se dublji dijalog – konkretnost

1 Ivan MERZ, Liturgija i umjetnost, u: *Obnovljeni Život*, 5 (1924.) 6, 336 -340., ovdje: 337.

2 Milan GALOVIĆ, *Bog kao umjetničko djelo*, Zagreb, 256.

3 Ivica ŽIŽIĆ, Liturgija kao umjetnost i igra kod Romana Guardinija, u: *Diacovensia*, 23 (2015.) 3, 291-310., ovdje: 299.

i jedinstvo suprotnog i to ne samo dijalog kao takav nego onaj koji vodi u susret s vlastitom dubinom, odnosno Bogom.⁴ Vraćajući se na pitanja s početka mislim da si već sada možemo na njih odgovoriti, a što idemo dalje dublje ćemo ući u odnos liturgije i umjetnosti, te glavnog protagonista – umjetnika koji ima svog skrivenog suradnika. Svaka prava umjetnost ima svoju humanu vrijednost, stoga možemo zaključiti kako svaka koja sadrži tu vrijednost preobražava čovjeka, čini ga dijelom sebe, uvlači u svetkovanje. Tako Merz naglašava nužnu povezanost i piše: „Liturgija su i umjetnost u tako tijesnoj vezi, da prva postaje pravom školom svim katoličkim umjetnicima.“⁵ Ona od svakog traži spremnost na svakodnevno svladavanje vještine traženja, ulaska u dubine samih sebe, a izlazak iz vlastitih sigurnosti, lijenosti, ravnodušnosti. Jedino na taj način bit ćemo spremni „upustiti se u traženje istine, ljepote i ljubavi, tražiti smisao koji nije lako predvidiv, tražiti neutrcan odgovor na pitanja koja dovode u krizu našu vjeru, vjernost i naš razum.“⁶ To znači nazvati liturgiju umjetnošću i u umjetnosti prepoznati liturgiju, otajstvo, svetost, ljepotu Onoga koji je sve stvorio i sve uzdržava.

1. BOG - UMJETNIK

Oslanjajući se na naslov knjige koja je korištena i u samom radu – Bog kao umjetničko djelo autora Milana Galovića, ovaj dio završnog rada nosi nešto izmijenjeni naslov, Bog – umjetnik. Proučavajući što bi to značila liturgija kao umjetnost i kakva veza postoji između, dolazimo do ključnog pojma, a to je Bog. Bog koji je ljubav i ljepota u sebi, za nas je ujedno i umjetnik. On je sam savršenstvo koje daje smisao svemu drugom, on je umjetničko djelo – savršena slika na koju je stvoren čovjek, svjetlo koje prosvjetljuje svakog čovjeka. Ne smijemo stoga zaboraviti ovo: „Slika – čovjek stvorena je „prema slici Boga“, i koliko god bio udaljen u nizu stvaranja od stvoritelja, ipak je slika Boga.“⁷ Mogli bi tu povući paralelu između umjetnika i umjetničkog djela, te reći kako je Bog sve u svemu. „Pojavljivanje svjetlosne tjelesne čovjekolike slike Boga samoga u svijetu religiozno je iskustvo kojim se religiozni čovjek u sakralnoj sferi pripremio za prihvaćanje ‘umjetničke’ epifanije.“⁸ S pravom bi se moglo reći kako bez Boga ne bi mogli u potpunosti gledati na umjetnost kao svetkovinu. U tom smislu iščitavamo i sljedeće: „U liturgiji ne gleda čovjek na sebe samoga nego na Boga; na Boga je pogled upravljen. Smisao liturgije je taj da duša pred Bogom emanira, da živi

4 Usp. Josip Sanko RABAR, *Umjetnost i vjera*, 22.

5 Ivan MERZ, Liturgija i umjetnost, u: *Obnovljeni Život*, 5 (1924.) 6, 340.

6 FRANJO, Homilija na vazmenu bdjenju u svetoj noći, Vatikanska bazilika, 4. travnja 2015., u: *Kontemplirajte*, 29.

7 Milan GALOVIĆ, *Bog kao umjetničko djelo*, 348.

8 Isto, 266.

u njegovu životu, u svetome svijetu božanskih zbilja, istina, tajni, znakova, i to tako da ima njegov istinski, pravi, zbiljski život.“⁹ Proučavajući prikaze Boga, moglo bi se reći kako je dimenzija Boga kao umjetnika stavljena po strani. Sam čin stvaranja svjedoči nam o Bogu umjetniku; zaljubljeniku u lijepo. On je Bog lončar: „Pa ipak, naš si otac, o Jahve: mi smo glina, a ti si naš lončar – svi smo mi djelo ruku tvojih.“ (Iz 64, 7) Bog kipar, arhitekt, glazbenik. Upravo po tom najvećem Uzoru, svaki umjetnik zajedno s Bogom djeluje. Prema tome „Književnik i Bog zajedno pišu priču“.¹⁰ Svako stvaranje, svaka umjetnost ima svoj razlog postojanja i „Božja je podrška neograničena“.¹¹ Predivno je znati da Bog ne dokida ničiju slobodu. On želi da smo sretni, dobro zna kakvi smo, i unatoč tome zove nas da iskočimo¹², poziva na kreativnost i usprkos svakoj našoj nesavršenosti djelo dobiva pečat umjetničke savršenosti.¹³ Hodajući svijetom, savršenim umjetničkim djelom Boga umjetnika pozvani smo diviti se, participirati u njemu na odgovoran način i na taj način događa se preobražaj. „Čovjek zajedno s Bogom ispisuje svijet, i ujedno i sam s Bogom ispisuje sebe.“¹⁴

2. ODNOS LITURGIJE I UMJETNOSTI

Dva glavna pojma, iako po mnogočemu daleka, isto tako su i bliska. Iako se nisu razvijale ruku pod ruku, pa ni danas se međusobno ne prate uvelike su utjecale i utječu jedna na drugu. Gledajući već kroz praktičnu uporabu, zahvaljujući umjetnosti, posebno arhitekturi kao jednoj od njezinih grana, liturgija je obogaćena i dostiže uzvišenost te i sama umjetnost dobiva svoj veći smisao. Primjer u tome nam mogu biti razni liturgijski tekstovi, posebice komentari Božanske liturgije Maksima Ispovjednika, zahvaljujući kojima arhitektonski prostor dobiva svoju funkciju, a time oblikuje i aspekte liturgijskog života.¹⁵ Nadalje, mnoga istraživanja, studije arhitekture uspjele su povezati planove pojedinih ranokršćanskih crkava s njihovom liturgijskom funkcijom. Gledajući odnos liturgije i umjetnosti da se zaključiti kako se neki umjetnički potezi mogu objasniti na temelju liturgijskih radnji. Umjetničko djelo prerasta u strukturiranu cjelinu, koja nije tek sjena sjene. Ona je mjesto gdje se spajaju dvije stvarnosti - ona vidljiva, opipljiva, slušljiva te ona nevidljiva koja izlazi iz djela kao poruka. Tako, umjetnost u liturgiji nije samo prikaz puke ljepote, samo onog manifestnog, nego ljepota koja sama po

9 Romano GUARDINI, *O duhu liturgije*, u: Milan GALOVIĆ, *Bog kao umjetničko djelo*, 297.

10 Josip Sanko RABAR, *Umjetnost i vjera*, 22.

11 Isto.

12 Usp. Josip Sanko RABAR, *Umjetnost i vjera*, 22.

13 Usp. *Isto*.

14 *Isto*, 51.

15 Usp. Nancy ŠEVČENKO, *Art and liturgy* (27. V. 2008.), u: (https://www.academia.edu/43774894/Art_and_Liturgy) (25. VII. 2022.)

sebi privlači. Isto tako možemo zaključiti i na liturgiju. Sama po sebi vrlo privlačna, kao imanentna stvarnost u sebi spaja, isto kao i umjetnost, ne samo ono manifestno, nego puno više, a to je cjelina obrednosti i otajstvenosti. Veličina liturgije nije samo u vanjskoj formi, nego i u onoj skrivenoj.¹⁶ I to je ono što smo gore već spomenuli gdje se u praksi spaja vidljivo i nevidljivo, božansko i ljudsko. Tako liturgija kao obred spaja opipljivo i otajstveno, a umjetnost lijepo i prikriveno. I jedno i drugo progovaraju ne samo manifestno nego i simbolički. Njihova služba puno je veća od one samo vidljive. Kad govorimo o odnosu liturgije i umjetnosti koliko god je sličnosti, toliko možemo pronaći i razlika, no nikad ih u potpunosti ne možemo odvojiti jednu od druge. Promatrajući taj odnos dolazimo do razlike svetog i profanog. Ako umjetnosti dodamo prisutnost Boga ili bogova, dobivamo sveto koje je posvuda: „Sveto je posvuda gdje su prisutni bogovi.“¹⁷ Takav svijet Galović naziva mitskim, a sveto je, iako odvojeno od profanog, ali dijelom na neprostorni način posvuda prisutno.¹⁸ Za religioznog čovjeka prostor nije istovrstan, postoji: sveti prostor (snažan i pun značenja) i neposvećeni prostor (prostor bez strukture i postojanosti – amorfni). To iskustvo neistovrsnosti prostora prethodi promišljanju svijeta, a u prekidu prostora nastaje otkrivanje apsolutne stvarnosti koje se suprotstavlja nestvarnosti okolnog prostora.¹⁹ Isto tako, razlikujući sveto od profanog, govorimo i o razlici umjetnosti koja je duhovna – liturgija, te onoj koja to nije. Svaka umjetnost duhovna je u svojoj mjeri i u različitom smislu. Osobito tu treba biti oprezan kad je riječ o liturgiji kao umjetnosti, jer ne možemo ono što je u jednoj umjetnosti duhovno preslikati na liturgiju koja je uvijek u sebi otajstvo, nama nikad potpuno shvatljivo. Zajedno s Rabarom, možemo zaključiti da „sva umjetnost transcendiraju svijet“²⁰ i otuda dolazi da svaka umjetnost ima nešto duhovno u sebi, naravno bez kiča ili provokacija. U tome svemu i gore već spomenutom, gdje je bilo malo više rečeno o razlici između sakralne i duhovne umjetnosti, da se zaključiti da, kako to piše i Galović: „Sveto mjesto ne može se naprosto proizvoljno proglasiti, mora postojati neka nit koja povezuje to zemaljsko mjesto sa svetim nebeskim mjestom i iskonski iskrslim božanstvima.“²¹ Također, i u liturgiji i u umjetnosti, pronalazimo, ono već naglašavano, da nijedna nije jednostrana. Liturgija ne ide u samo jednom smjeru, ona je ujedno i molitvena i meditativna. Svaka od njih se grana u više smjerova i tu

16 Usp. David S. STANCLIFFE, *What Is the Relationship between Liturgy and Arts?* (1. IX. 2009.), u: <https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/003932070903900201?journalCode=stla> (3. IX. 2022.)

17 Milan GALOVIĆ, *Bog kao umjetničko djelo*, 175.

18 Usp. *Isto*.

19 Usp. Mircea ELIADE, *Sveto i profano*, Zagreb, 2002., 56.

20 Josip Sanko RABAR, *Umjetnost i vjera*, 30.

21 Milan GALOVIĆ, *Bog kao umjetničko djelo*, 219.

je upravo bogatstvo i prožimajući odnos liturgije i umjetnosti. Na temelju toga, svaki pojedinac, bio religiozan ili ne, svakodnevno je pozvan: „Voditi život osobe koja živi u svijetu i istodobno čuva kontemplaciju, tu kontemplativnu dimenziju prema Gospodinu i prema svijetu.“²²

2.1. Dva simbolična fenomena

U dosadašnjem istraživanju odnos liturgije i umjetnosti promatran je u zasebnom tumačenju svakih od njih. Već nam podnaslov govori kako se liturgija i umjetnost mogu promatrati i kao dva slična pojma koja se međusobno isprepliću. Njihov odnos puno je bliži nego što se čini. Glavna funkcija umjetnosti u liturgiji pomaže nam da postanemo svjesni prisutnosti svetog, te ima transformirajuću funkciju.²³ U liturgiji umjetnost komunicira nešto više od ljepote. Liturgija nadilazi tradicionalnu podjelu umjetnosti na sedam vrsta te i sama postaje umjetnost. Ako promotrimo samo liturgijske obrede, shvaćamo kako su oni sami po sebi umjetničko djelo. Skup čina koji su dio liturgije, razni tekstovi, pokreti s vremenom su postali prava umjetnička djela. Pokušamo li zamisliti prizor gdje nereligiozan čovjek ulazi u liturgijski prostor i sudjeluje u nekom od liturgijskih slavlja poput obreda vjenčanja, euharistije i ne znajući ništa „više“, shvatit ćemo da i kao takav uživa u ljepoti koju sluša i gleda. Sudjelujući i na pravoslavnoj i na katoličkoj liturgiji svatko može već u jeziku i izrazima prepoznati umjetničku notu i ljepotu. Počevši od jednostavne geste križanja, naklona, kađenja, pa čak stava sjedenja i stajanja primijetit ćemo kako svaka od njih sama po sebi nosi umjetničku vrijednost. Različiti jezici i umjetnički izrazi povlaštjeni su „mediji“ kroz koji se odvija liturgijsko djelovanje.²⁴ Tako liturgija sama po sebi postaje mjesto umjetnosti. Promotri li se liturgijski obred zajedno sa svim umjetničkim elementima u njemu, obred u kojemu se pjeva u umjetnički arhitektiranom prostoru ispunjenom slikama, liturgija postaje vrsta umjetnosti i tako pojmove liturgije i umjetnosti u potpunosti približava i poistovjećuje.²⁵ Nadalje, kao što je liturgija umjetnost, i umjetnost može osim liturgijskog ambijenta postati i sama liturgija. Brojne slike, ikone, kipovi, crkve umjetnička su djela. Melodija koja prati glas u liturgiji također je umjetničko djelo, posebno kada govorimo o liturgijskoj glazbi, ne možemo se odreći

22 KONGREGACIJA ZA USTANOVE POSVEĆENOG ŽIVOTA I DRUŽBE APOSTOLSKOG ŽIVOTA, *Kontemplirajte. Bogu posvećenim muškarcima i ženama na tragovima Ljepote*, br. 61

23 Usp. Amós López RUBIO, *Arte y liturgia: miradas y desafíos* (1. VII. 2012.), u: <http://periodicos.est.edu.br/tear> (3. IX. 2022.)

24 Usp. Josè Paulo ANTUNES, *Arte e Liturgia ou Arte Litúrgica? Novos paradigmas da música litúrgica*, u: *Revista da Faculdade de Letras ciências e técnicas do património*, 3 (2004.), 237 - 254., ovdje: 246.

25 Usp. Nancy ŠEVČENKO, *Art and liturgy*

pozivanja na umjetničku kvalitetu, jer glazba u liturgiji ne ostaje bez svoga identiteta umjetnosti.²⁶ Svi navedeni primjeri iako vrlo bliski liturgiji, prvenstveno su umjetnička djela, a tek onda liturgija. Ipak, postoje umjetnički tekstovi koji su sami po sebi dio liturgijskog slavlja te su podjednako liturgija i umjetnost. Najbolji primjer su psalmi koji su jedno od najvećih djela svjetske književnosti, a istovremeno su sastavni dio svakog misnog slavlja kao i liturgije časova. Tako su psalmi primjer umjetničkog djela koje je liturgija.²⁷ I kao što smo ovom paragrafu dali naslov, zaključujemo upravo tako, odnos liturgije i umjetnosti prisutan je na više dimenzija te se radi o dva fenomena koja su u sebi slična jer su simbolična. Liturgija i umjetnost, fenomeni su koji se vrlo često nadopunjuju, pa je tako umjetnost dio liturgijskog slavlja, a liturgijsko slavlje često je dio umjetničkog djela. Neizostavno je da se u liturgiji, osim umjetničke dimenzije treba uzeti u obzir i druge čimbenike kao što su struktura i obredno-slavljenička dimenzija te njezin teološko-liturgijski sadržaj.²⁸ Naposljetku, radi se o dva pojma koji su u određenom dijelu svojeg opsega i istovjetna jer je liturgija prava umjetnost, a neka umjetnička djela prava su liturgija.²⁹

26 Usp. Josè Paulo ANTUNES, *Arte e Liturgia ou Arte Litúrgica? Novos paradigmas da música litúrgica*, 247.

27 Usp. Nancy ŠEVČENKO, *Art and liturgy*

28 Usp. Josè Paulo ANTUNES, *Arte e Liturgia ou Arte Litúrgica? Novos paradigmas da música litúrgica*, 247.

29 Usp. Nancy ŠEVČENKO, *Art and liturgy*

LITERATURA

1. José Paulo ANTUNES, Arte e Liturgia ou Arte Litúrgica? Novos paradigmas da música litúrgica, u: Revista da Faculdade de Letras ciências e técnicas do património, 3 (2004.), 237 - 254.
2. DRUGI VATIKANSKI KONCIL, Sacrosanctum concilium. Dogmatska konstitucija o svetoj liturgiji (4. XII. 1963.), u: Dokumenti, Zagreb, 7, 2008.
3. Dragomir SANDO, Formativno-katehetski pristup pojmu ljepote, u: Nova prisutnost, 17 (2019.), 128-138.
4. Goran SUNAJKO, Estetika ružnoga, Zagreb, 2018.
5. HRVATSKA ENCIKLOPEDIJA, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021., u: <https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=18431>, (11. V. 2021.).
6. IVAN PAVAO II., Fides et ratio (14. IX. 1998), Zagreb, 2013.
7. IVAN PAVAO II., Pismo umjetnicima, Zagreb, 2004.
8. Ivan MERZ, Liturgija i umjetnost, u: Obnovljeni Život, 5 (1924.) 6, 336-340.
9. Ivan ŠAŠKO, Liturgijski simbolički govor, Zagreb, 2004.
10. Ivan ŠAŠKO, Liturgijsko ruho i posuđe: značenje za oblikovanje crkvene likovne svijesti. Elementi za kriteriologiju 'liturgijskih umjetnosti, u: Bogoslovska smotra, 74, (2004.) 4, 1135-1168.
11. Ivica ŽIŽIĆ, Liturgija kao umjetnost i igra kod Romana Guardinija, u: Diacovensia, 23 (2015.) 3, 291-310.
12. Josip Sanko RABAR, Umjetnost i vjera, Zagreb, 2008.
13. Joseph RATZINGER, Duh liturgije, Split, 2015.
14. KONGREGACIJA ZA USTANOVE POSVEĆENOG ŽIVOTA I DRUŽBE APOSTOLSKOG ŽIVOTA, Kontemplirajte. Bogu posvećenim muškarcima i ženama na tragovima Ljepote, (15. X. 2015.), Zagreb, 2016.
15. Mario KOPJAR, Liturgijsko - sakramentalna simbolika i umjetnost, u: Živo vrelo, 9 (2021.), 2-6.
16. Mircea ELIADE, Sveto i profano, Zagreb, AGM, 2002.

17. Marijan STEINER, Teološke i liturgijske teme, Zagreb, 2009.
18. Max DESSOIR, Estetika i opća nauka o umjetnosti, Sarajevo, 1963.
19. Rüdiger BUBNER, Estetsko iskustvo, 1997.
20. Sheron PIMPI - STEINER, Doživljaj i uloga ljepote u likovnoj umjetnosti baroknog razdoblja, Osijek, 2015., 1-35.

Internet stranice:

Amós López RUBIO, arte y liturgia: miradas y desafíos, na: <http://periodicos.est.edu.br/tear> (3. IX. 2022.)

Nancy ŠEVČENKO, Art and liturgy , na: https://www.academia.edu/43774894/Art_and_Liturgy (25. VII. 2022.)